

В.Б.Молчанов*

**ДОБРОБУТ СТУДЕНТІВ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

У статті досліджується проблема добробуту студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. Розглядається динаміка кількісного складу останніх, величина їх грошового утримання. Простежується характер споживання ними продуктів харчування та товарів широкого вжитку. Детально аналізується еволюція житлового забезпечення студентської молоді. Простежується забезпечення її культурних та духовних потреб.

Студенти завжди були, є і залишаються надзвичайно радикальною верствою суспільства, котра, поза всяким сумнівом, відрізняється від інших його соціальних груп своїм світосприйняттям, світоглядом, політичною активністю й максималістськими підходами до вирішення будь-яких проблем. Якщо політичній діяльності студентських організацій вищих навчальних закладів Російської імперії у XIX – на початку XX ст. свого часу було присвячено дослідниками історії в своїх розробках чимало уваги, то питанням добробуту цієї суспільно-активної соціальної частини населення, як правило, приділялося другорядне значення¹. На нашу думку, вивчення динаміки добробуту студентства має неабияке значення тому, що саме у молодому, студентському віці людина має максимальну схильність до споживання. Адже в цей період життя формується її світогляд та система оцінок оточуючої дійсності. Лише згодом, разом із віковим старінням, схильність до збільшення споживання скорочується, а натомість зростає прагнення до нагромадження. Зважаючи на сьогодення, неабиякої актуальності набувають саме аспекти життєвого рівня студентів. Адже вивчення історичного досвіду має суттєве значення для реформування і розвитку системи сучасної вищої освіти й науки у цілому.

Загалом поняття "життєвий рівень" розглядають як соціально-економічну категорію, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Останній передбачає також тих із них, які народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб, а з іншого, – кількістю та якістю життєвих благ і послуг, які використовуються для їхнього задоволення. Він напрямки пов'язаний з відтворенням головної продуктивної си-

* Молчанов Володимир Борисович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ли суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства й характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих і непродовольчих товарів та послуг, обсягами заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня й вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я та ін. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень вирішальний вплив мають політика й ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається обсягами національного багатства і залежить від нагромадженого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення мають безробіття та аграрне перенаселення².

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів і наукової літератури з проблеми показати повний спектр параметрів життєвого рівня українських студентів.

Аналізуючи джерельну базу та історіографію теми, необхідно звернути увагу на її надзвичайну різноманітність і обширність. Найбільш цікаві документи репрезентують фонди Центрального державного архіву України в м. Києві: ф.442 (Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора), ф.493 (Київський удільний округ), ф.574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії); Державного архіву м. Києва: ф.16 (Київський університет), ф.176 (Київське музичне училище), ф. 309 (Товариство допомоги потребуючим студентам Київського університету); Державного архіву Київської області: ф.1 (Київське губернське правління), ф.9 (Київське губернське у земських та міських справах присутствіє); Державного архіву Житомирської області: ф.62 (Житомирська міська управа). З матеріалів справ цих фондів дізнаємося про спектр та вартість освітніх послуг, умови навчання тощо.

Серед значного розмаїття джерел привертає увагу "Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края" (К., 1913), з якого дізнаємося про подушне споживання студентами спирту й цукру в 1913 р., ціни на пиво протягом 1901–1910 рр., питний спирт у 1909 – 1911 рр. та ін.³

Значною мірою допомагає уявити загальну картину добробуту тогочасного студентства "Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в г. Каменце-Подольском Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года)", підготовлений секретарем міської управи Л.Єзерницьким (Каменец-Подольск, 1915). Окремі постанови думи присвячені санітарії, правилам торгівлі, порядку відкриття синематографів та ін. З них можна дізнатися, як відбувалося впровадження автомобільного і велосипедного транспортів, розвивалася сфера послуг тощо⁴.

Важливі факти залучено з такого джерела, як "Анкета о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской" (К., 1915), завдяки котрому вдалося простежити, яке значення мала політика таксування товарів народного споживання у губернських містах Південно-Західного краю Російської імперії⁵.

Історіографію проблеми добробуту студентів вищих навчальних закладів Російської імперії, які перебували на терені українських земель, можна поділити умовно на дореволюційну, радянську й пострадянську. Головною ознакою дореволюційних праць було те, що у той період учені працювали з реальними статистичними та соціологічними даними, а це в свою чергу надає їх студіям особливу цінність через достовірність. Адже автори були сучасниками того періоду і могли достовірно охарактеризувати економічне становище студентів.

Так, із праці В.С.Іконнікова "Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884)" (К., 1884) дізнаємося про умови навчання у ньому. Наводяться цікаві свідчення про лабораторії університету та історію їх формування⁶.

Важливі статистичні дані з різноманітних аспектів життєвого рівня містить документальний довідник "Россия 1913 год", підготовлений О.М.Анфімовим і О.П.Кареліним. Особливу цінність являють собою наведені в ньому обсяги середньорічного подушного споживання, в тому числі й студентів, різноманітних товарів у Російській імперії (СПб., 1995)⁷.

Свідчення про склад студентів, які звертались за благодійницькою допомогою, і про порядок її надання, а також про тенденції в розвитку ряду громадських благодійних організацій залучено з розвідки М.Калашникова "Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института: 1908 – 1913 гг." (К., 1913)⁸.

Заслужовує на увагу праця Д.Александрова "Студенческие квартиры в Киеве" (К., 1910). У ній на основі проведеного анкетування серед студентської молоді шести вищих навчальних закладів м. Києва (Університет св. Володимира, Вищі жіночі курси, Київський комерційний інститут, Київський політехнічний інститут, Жіночий медичний інститут, Вищі жіночі курси Жекуліної) в 1909 р. підраховано середню плату студентів за наймання житла. Крім того, аналізується його якість і доступність та наявність побутових послуг. Наводяться цікаві приклади студентських бюджетів⁹.

В окремому розділі "Из итогов одной анкеты" з праці С.Г.Струмиліна "Статистика и экономика" (М., 1979) наводяться результати анкети "О социально-экономических и духовно физиологических условиях быта студентов политехников", проведеної у 1909 р. в Київському політехнічному інституті. Ряд питань анкети стосується вільного вибору факультету, соціального складу студентів, матеріального забезпечення, вживання останніми алкоголю, їхніх хвороб, відпочинку, віри у бога й ін. Фактично цей документ є моментальним знімком проблем життєвого рівня середньостатистичного київського студента тих часів¹⁰.

В монографії О.С.Попова "Хлібна торгівля України" (Х., 1927), написаній у довоєнний період, детально проаналізовано динаміку внутрішнього і зовнішнього хлібних ринків дореволюційної України, наводяться свідчення щодо обсягів подушного споживання хліба, зокрема студентами, та ін.¹¹

Серед значної кількості досліджень радянського періоду викликає зацікавленість фундаментальна праця за редакцією Ю.Я.Білана, А.О.Білецького й ін. "Історія Київського університету" (К., 1959). З її сторінок можна побачити механізм формування його державного фінансування. Автори, опрацювавши гігантський обсяг матеріалу, простежили, як змінювалася атмосфера в університеті залежно від політичної ситуації у країні¹².

Дослідження В.І.Наулка і В.В.Миронова "Культура и быт украинского народа" (К., 1977) яскраво демонструє особливості споживання харчових продуктів в Україні, допомагає зрозуміти специфіку побуту студентського середовища, характер одягу та житла у досліджуваній період¹³.

Надзвичайний інтерес являє собою праця радянського історика П.Зайончковського "Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в." (М., 1978). Автору у доступній і цікавій формі вдалося описати процес еволюції державного чиновництва в Російській імперії. Крім інших аспектів, він проаналізував процес фахової підготовки держслужбовців у вищих закладах освіти¹⁴.

Важливі свідчення відображено в праці Р.Г.Еймонтової "Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической)" (М., 1985). Загалом остання побудована на базі значного спектру джерельного ма-

теріалу й обширної історіографії. Хоча вона лише певною мірою розкриває деякі аспекти добробуту студентів тогочасних університетів, та все ж допомагає зрозуміти еволюцію російської університетської освіти у XIX – на початку XX ст., усвідомити специфіку кожного університету і його особливості¹⁵.

У працях Т.М.Кітаніної "Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (очерки правительственной политики" (Л., 1978) та "Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917)" (Л., 1985) здійснено ґрунтовний аналіз динаміки споживання харчових продуктів студентами¹⁶.

У цілому історики радянської доби провели величезну роботу по опрацюванню статистичних і архівних матеріалів із проблем життєвого рівня студентського контингенту тих часів. Та все ж стан науки не дозволяв об'єктивно й неупереджено досліджувати стан життєвого рівня студентів через ідеологічний і політичний тиск з боку партійних організацій та органів влади.

Останнім часом, у зв'язку з розбудовою незалежної Української держави, помітно зросла зацікавленість дослідників до проблем соціально-економічного характеру студентів дореволюційного періоду.

Так, у праці Є.П.Степанович "Вища спеціальна школа на Україні (кінець XIX – початок XX ст.)" (К., 1991) у розділі III "Соціальна характеристика студентства спеціальних вищих учбових закладів" є окремий підрозділ "Правове та матеріальне становище студентства", в якому висвітлюються проблеми добробуту останнього, наводяться приклади величини оплати за навчання у вузах, обсяги і види стипендій, котрі виплачувалися йому у той період¹⁷.

У колективній праці С.В.Кульчицького, В.Ф.Верстюка, О.В.Головка, В.М.Даниленка, В.С.Ковалю, Н.А.Шип й ін. "Нариси з історії українського національного руху" (К., 1994) охарактеризовано стан просвітництва в Україні, вирішення питань про статус української мови, розвиток політичної ситуації та ін¹⁸.

У сучасній українській історіографії простежується зростання уваги вчених до історії вітчизняної благодійності й громадської опіки, які набули самобутніх форм розвитку в дореволюційних містах України. Серед інших необхідно виділити монографію Ф.Я.Ступака "Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.)" (К., 1998), де всебічно показано зокрема спектр студентських благодійних організацій і результати їх діяльності¹⁹.

У ґрунтовній колективній праці "Історія України: нове бачення" (К., 1995), показано, як розвивалась українська культура в досліджуваній період й як впливали політичні процеси на загальний добробут людей та у тому числі на студентське середовище²⁰.

Заслужовує на увагу монографія О.Доніка "Родина Терещенків в історії доброчинності" (К., 2004). Ця праця написана на багатому фактичному матеріалі. Автору вдалося відтворити достовірну картину благодійної діяльності цієї видатної української родини, зокрема показати роль Миколи Артемійовича Терещенка у заснуванні й діяльності в Глухові у 1874 р. учительського інституту – першого на той час в Україні²¹. Викликає захоплення наведений автором у цій праці факт про те, що в заснуванні Київського політехнічного інституту брали участь своїм капіталом, крім держави, 84 фізичних і юридичних особи²².

Крім вищезазначеного, важливе значення для розгляду життєвого рівня студентів України у другій половині XIX – на початку XX ст. мають періодичні видання тих часів, у котрих відображено соціально-економічне життя названого періоду та завдяки яким можна глибше зрозуміти віяння тієї епохи, реконструювати найбільш наближену до дійсності картину змін, що відбувалися у добробуті студентів. Будь-які позитивні моменти в цій сфері оперативно висвітлювалися на їх сторінках. Серед інших найбільш яскраво відображали аспекти розглядуваної проблеми такі видання, як "Волян", "Киевлянин", "Рада", "Жизнь и искусство" й ін.

Завершуючи огляд джерел і літератури з обраної теми дослідження, необхідно зазначити, що, незважаючи на наявність окремих праць з різних аспектів життєвого рівня студентів України у другій половині XIX – на початку XX ст., проблема комплексно не вивчалася.

На початку XIX ст. ситуація в університетській освіті була досить неординарною. Варто відзначити, що переважна більшість еліти Російської імперії віддавала перевагу приватному домашньому навчанню. Цю тенденцію змінив царський указ від 6 серпня 1809 р., який був присвячений екзамінуванню чиновників для обіймання посад. Він викликав жах в урядовців та люту ненависть до його ініціатора Сперанського²³. Такі дії з боку уряду водночас суттєво сприяли популяризації вищої освіти серед еліти тогочасного суспільства.

Аналізуючи кількісну динаміку й соціальний склад студентського середовища у вищих закладах освіти на території України, необхідно відзначити, що вони не були постійними. Наприклад, якщо в 1873 р. у спеціальних вузах навчалися лише 192 студенти, то у 1913 р. – 5493, а напередодні Лютневої революції – вже більше восьми тисяч. Якщо взяти, приміром, Київський політехнічний інститут, то вступити на навчання до нього було нелегко. В 1900 р., за свідченнями преси, при вступі до цього закладу на 308 вакансій було подано вдвічі більше заяв²⁴.

Соціальний склад студентів даного вузу у той період був досить строкатим. За даними С.Г.Струмиліна, в 1909 р. серед тих, які вступили до Київського політехнічного та Комерційного інститутів, переважала група з різночинців²⁵. Отже, вихідців із сімей робітників і селян у складі студентства було обмаль. Ще цікавішою була ситуація в університетах. Зокрема у Київському університеті був досить високий відсоток дворян, який поступався лише Петербурзькому університету. Нерідкими були випадки, коли після закінчення одного факультету студенти вступали на інший²⁶. Склад їх в інститутах був більш демократичним, ніж в університетах, де переважали дворяни за походженням.

Необхідно звернути увагу на те, що у кінці розглядуваного періоду отримати вищу освіту можна було й самостійно, здаючи іспити екстерном. Так, у 1911 р. департаментом загальних справ МВС було регламентовано порядок допуску молодих людей до таких іспитів²⁷. Окремий документ Управління лікарняного інспектора встановлював плату за вступні та випускні іспити в розмірі від 10 до 20 руб.²⁸.

Одним із найголовніших компонентів добробуту будь-якого індивіда є такі фактори, як зайнятість та доходи. Якими ж вони були у студентів вищих навчальних закладів на терені українських земель у XIX – на початку XX ст.? Торкаючись цього аспекта, варто звернути увагу, що останні, крім участі в процесі навчання й відвідування лекцій, як правило, підробляли на самих різноманітних роботах. Наскільки ж ретельно навчалися вони у той період? Так, за даними анкети С.Г.Струмиліна, регулярно відвідували всі лекції лише 26 (2,6 %) студентів з 994 опитаних²⁹.

В Київському університеті св. Володимира у 1861 р. студентський колектив складався переважно з молодих людей, які у вищій освіті бачили засіб для забезпечення свого майбутнього. Багатьом із них необхідно було одночасно думати і про науку, й про те, як жити, щоб навчатися. Вони заробляли на життя власною працею та намагалися потрапити до складу казеннокоштных студентів, одночасно заробляючи, даючи уроки, займаючись переписом паперів, коректурою, працюючи для журналів³⁰.

Порядки в університеті були досить жорсткими. Протягом 1855–1856 рр. казеннокоштні студенти перебували під наглядом університетської поліції й могли відлучатися лише з дозволу інспектора. Тютюнопаління в університеті заборонялося. Ретельно контролювалися форма одягу і зачіска. Разом з тим поступово відходив у минуле карцер³¹.

Якими ж були доходи студентів у ті часи? Державних стипендій для них тоді видавалося обмаль. Наприклад, у 1882 р. з 1475 студентів Київського університету лише 103 (7%) отримували стипендії та грошову допомогу від казни³². Якщо проаналізувати виплати стипендій, то побачимо, що вони розподілялися навчальними комітетами вузів за участю штатних наглядачів. Їх слово про "благонадійність" того чи іншого студента було вирішальним при визначенні списку стипендіатів. На жаль, представники студентства ніяким чином не могли вплинути на рішення цих комітетів стосовно питання розподілу стипендій. Справа в тому, що вони, згідно з університетськими статутами, не допускалися до управління у своїх навчальних закладах, а вся влада монополює перебувала в руках професорсько-викладацького складу й адміністрації. На відміну від вітчизняної вищої освіти, в університетах Європи у ті часи, як правило, студентські представники брали участь в управлінні та могли вплинути на прийняття тих чи інших рішень адміністрацією. Ця традиція збереглася у них ще з часів середньовіччя. Так, у Болонському університеті, попри енергійні протести викладачів і міської влади, керівництво внутрішнім життям перебрали на себе студенти³³.

Разом із тим у Київському університеті в 70-х рр. XIX ст. студенти користувалися деякою "академічною свободою", мали свою касу, бібліотеку, утримували їдальню й жодної перешкоди з боку адміністрації ніколи не зустрічали. Ситуація кардинально змінилася після прийняття в 1884 р. нового реакційного статуту, який забороняв будь-які колективні дії студентів³⁴.

Аналогічною була ситуація і серед останніх у м. Харкові. Так, протягом 1886 – 1887 навчального року на засіданні учбового комітету Харківського технологічного інституту питання про надання стипендій вирішувалося таким чином: з 325 студентів одноразову грошову допомогу отримало 66 чол.; стипендію – 10; були звільнені від оплати за навчання 10; грошову допомогу по 34 руб. отримали 7 чол.; по 24 руб. – 32; по 17 руб. – 7. Всього було видано 1125 руб. У 1887–1888 навчальному році кількість стипендій зросла до 20, безкоштовних місць було виділено 18. Для 11 студентів було надано грошову допомогу по 250 руб. Але, якщо зважати на те, що кількість останніх у цьому навчальному закладі зросла до 433 осіб, то ця допомога видається мізерною³⁵.

Згодом почали впроваджуватися іменні стипендії. Зокрема у Київському політехнічному інституті 1889 р. його учбовий комітет вимушений був через бідність студентів звільнити від плати за навчання 248 чол., а 19 осіб було виключено через неплатоспроможність. 1904 р. учбовий комітет Харківського технологічного інституту звільнив від плати за навчання 60 студентів та виділив ще 40 державних і 29 іменних стипендій. У той час у вузі навчалися 1163 особи. Як правило, питання про стипендії вирішувалося без студентських представників. З 1171 осіб, які навчалися в 1910 р. в інституті, державні стипендії вже отримували 252 студенти й ще 200 – невелику грошову допомогу. Переважна ж частина їх була вимушена сама турбуватися про свій хліб насущний³⁶.

Через бідність, за індивідуальними проханнями, студентів звільняли від плати за навчання³⁷, а особливо талановитим та відмінникам навіть надавалися стипендії³⁸. Необхідно звернути увагу на те, що студенти як університету, так й інших навчальних закладів брали активну участь у політичному житті, виступали за свободу слова, за участь їхніх представників в управлінні вузом і зростання власного життєвого рівня³⁹.

За ініціативою ректора Київського університету М.Бунге, у березні 1872 р. серед молоді, котра в ньому навчалася, було проведено анкетування, на основі якого він підготував записку "Про матеріальне становище студентів Університету та про засоби покращання їх побуту". За попередніми результатами цієї анкети, середньорічний бюджет витрат студента університету становив 375 руб., тобто 31,2 руб. на місяць. Він розподілявся на сім статей за такими видатками:

1) Квартира з прислугою	80 руб.
2) Харчування	72
3) Чай, цукор, ласощі	48
4) Одяг	66
5) Плата за навчання	40
6) Книги й дрібниці	45
7) Освітлення і прання білизни	24
Всього	375 руб.

Здійснюючи аналіз цих даних та підрахунки, М.Бунге дійшов до остаточного висновку, що реальний обсяг місячного бюджету витрат студента становив 20 руб. 42 коп.⁴⁰

Про матеріальне забезпечення університетської молоді дбали й громадські благодійні організації. В 1869 р. було створено "Попечительство про недостатніх студентів університету св. Володимира", а у 1881 р. – "Товариство допомоги недостатнім студентам". Ці організації надавали останнім пільгові позики, підшукували роботу, безкоштовно харчували в їдальнях⁴¹.

Загалом на початку 60-х рр. XIX ст. понад половину університетської молоді Російської імперії через бідність було звільнено від плати за навчання⁴². Разом з останнім студенти, як правило, постійно займалися підробітками у вигляді надання приватних уроків, служили статистами, банщиками, носильниками. Їхній середній заробіток не перевищував 10 руб. на місяць⁴³.

Центром вищої духовної освіти Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. була Київська духовна академія. Цікавою особливістю навчання у цьому закладі було те, що в тих випадках, коли казеннокоштані студенти відмовлялися служити у духовному відомстві, академія видавала їм відповідні документи лише за умови сплати всіх витрат на навчання шляхом відрахувань 10 % із заробітку по майбутньому місцю служби на користь церкви⁴⁴.

Важливою статтею видатків із студентських бюджетів була плата за навчання. Проте найталановитіших студентів Київського університету св. Володимира, які були з бідних сімей, звільняли від останньої⁴⁵. На кінець XIX ст. в цілому по Росії вона становила приблизно від 70 до 100 руб. на рік⁴⁶.

Досліджуючи сферу споживання студентської молоді українських вузів у кінці XIX – на початку XX ст., необхідно звернути увагу, що вона була досить обмеженою через її низьку платоспроможність та обмеженість бюджетних витрат. Загалом суми бюджетів останніх на початку XX ст. коливалися від 30 до 50 руб. на місяць. За даними С.Г.Струмиліна, найбільш забезпеченими були студенти, які дотримувалися правих політичних поглядів. Адже вони витрачали на себе щомісяця близько 48,9 руб. Найменш забезпеченими були анархісти, бюджети представників яких не перевищували 31 руб. на місяць⁴⁷. Згідно з даними Є.П.Степанович, 1903 р. для проживання у великих містах Російської імперії студенту необхідно було витратити загалом близько 25 руб. на місяць.

Скільки ж вони витрачали зокрема на харчування протягом місяця? На обіди (в поганенькій кухмістерській) – 7,5 руб.; чай і цукор (з розрахунку 4 склянки на день) – 1,3 руб.; хліб – 3. Всього – 11,8 руб.⁴⁸. Оскільки їх середовище не було однорідним за своїм майновим станом, відповідно, студенти з великими бюджетами витрат могли харчуватися у закладах громадського харчування вищого класу. Асортимент та діяльність таких установ постійно висвітлювалися в пресі: "... Ресторан "Метрополь" – меню: борщ польський; суп "беф по-угорськи"; язик у томатному соусі; щука з каплуном; смажена телятина; савароль із фруктами; холодники, окрошки, ботвинья. Є в наявності сімейні кабінети; для студентів пропонуються помісячні обіди за 9 крб."⁴⁹.

Функціонували й більш доступні у ціновому відношенні для студентського контингенту заклади громадського харчування. Так, київський ресторан "Стома-ті" у 1903 р. пропонував для відвідувачів сніданок за 25 коп., обід із двох страв – за 40 коп., вечерю – за 30 коп.⁵⁰.

Беззаперечним є той факт, що коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі тих студентів, котрі мали високі бюджети витрат. Менш заможні з них (а їх була переважна більшість) харчувалися не так якісно, як багаті. Характер задоволення їх потреб в їжі повністю залежав від спроможності студента придбати той чи інший вид продукту на ринку, тобто від ціни на цей останній та її відповідності величині доходу. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на нього на внутрішньому ринку, а з початком Першої світової війни вони почали зростати ще швидше⁵¹.

Професор Київського університету М.Бунге стверджував, що у 80-х рр. XIX ст. 86 % студентів голодували і страждали від убогства й хвороб⁵². Відсутнім був санітарний контроль за реалізацією продуктів харчування. Частими були випадки отруєнь неякісними продуктами. За даними анкети С.Г.Струмиліна, на запитання "чи хворієте ви розладом органів травлення?" відповіли "так" з 994 опитаних студентів – 462, або 46,7 % від загальної кількості⁵³. Слід зауважити, що всі недоліки санітарного стану громадського харчування негайно висвітлювалися на сторінках газет, які били на сполох при першій же нагоді⁵⁴.

Міська влада не залишала поза своєю увагою санітарний стан підприємств харчової галузі та торговельних закладів, котрі спеціалізувалися на оптовій і роздрібній торгівлі продуктами, споживачами яких були й студенти. Відповідно вона намагалася регламентувати ці сфери виробництва й розподілу своїми постановами⁵⁵. Порушників санітарії в харчовій галузі притягали до адміністративної відповідальності. Ось як про це писали газети: "...Антисанітарні пекарні. Присудили власників до 25 руб. штрафу або двотижневого арешту"⁵⁶; "Власник булочної та кондитерської Грюнвальд за вироком суду ув'язнений на один місяць за ряд антисанітарних порушень у своїх закладах"⁵⁷; "За домішування до прохолодних напоїв сахарину й анілінових фарб Дувида Шенфельда оштрафовано на 100 руб. і ув'язнено на один місяць"⁵⁸.

Середньодобове споживання харчових продуктів середньостатистичними громадянами (в тому числі й студентами) на терені українських земель на початку XX ст. було таким: хлібні продукти – 807,5 г; картопля – 333,6; овочі та фрукти – 121,4; олія – 22,8; молоко і молочні продукти – 287,9; цукор – 64; м'ясо – 205; риба – 34,3; яйця – 23,8⁵⁹.

Загалом у харчовому споживанні незаможних студентів переважали продукти рослинного походження. Значне місце в їх харчуванні займали також молоко і вироби з нього, які становили майже третину раціону.

Через постійне коливання цін на продукти харчування на міських ринках студенти, які мали низькі доходи, безперечно, час від часу були неспроможними купувати той чи інший їх вид. Крім усього, спостерігалось загальне зростання цін на всі товари, а особливо на продукти харчування. Інтереси студентів у галузі споживання відстоювала політика "такс", яку здійснювали міські органи влади в губернських центрах України. Приміром, у м. Житомирі в 1904 р. вони були такі на м'ясо: м'ясо тrefне (язык) – 11 коп. за фунт⁶⁰; філе з яловичини – 11,5 коп.⁶¹. Існували такси і на інші види харчових продуктів та товарів першої необхідності⁶².

Якщо взяти до уваги дані, наведені Є.П.Степанович, і припустити, що незаможний студент витрачав на своє харчування близько 40 коп. на день, то на цю суму він міг придбати (або, або) 4 помаранчі, або 1 курку, або 3 кг гречки, або 4 кг пшона, або 1 кг сала, або 8 оселедців, або 1 кг родзинок, або 1,5 кг цукру, або 2,5 кг булок пшеничних, або 2 курчат, або 1/3 відра молока, або 8 житніх паляниць й ін.⁶³.

Загалом картина середнього річного споживання харчових продуктів, у тому числі й студентами, в Російській імперії на душу населення на початку XX ст. була такою: споживання м'яса, сала, птиці – 29 кг на рік; риби та рибних продуктів – 6,7; цукру – 8,1; картоплі – 114; овочів і баштанних культур – 40; фруктів й ягід – 11; хлібопродуктів – 200⁶⁴.

Важливу роль у харчуванні студентів відігравали останні. В 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці – 118,4 кг; ячменю – 76,8; жита – 107,2; вівса – 70,4⁶⁵. У середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг. Однак усе ж, якщо пам'ятати, що деяка частина цього зерна була фуражною та призначалася для відгодівлі худоби і птиці, то побачимо, що задоволення потреб студентів у хлібі не можна вважати достатнім.

До харчового раціону студентів входили також напої. До безалкогольних, які широко вживалися в ті часи, належали чай; соки з берези, клену, барбарису; хлібний, овочевий та фруктовий кваси; компот із сушених груш – узвар⁶⁶. Велику групу безалкогольних напоїв становили киселі, які споживали гарячими з маслом, олією або маковим молоком; холодними – з ягодами й медом⁶⁷.

Влітку улюбленими напоями студентів були лимонад і мінеральна вода. Київські газети у 1903 р. рекламували мінеральну воду "Нарзан" по 25 коп. за пляшку⁶⁸. В спеку спрагу студенти тамували й слабоалкогольними напоями. Найчастіше це було пиво. Асортимент цього напою був надзвичайно великим. Так, "Київлянин" у 1903 р. пропонував "Калінінське пиво медоварене" та "Баварське пиво" за ціною 1 руб. 80 коп. за 20 пляшок; "Столове" – по 2 руб.; "Пльзенське" – по 2 руб. 40 коп.; "Пель-Ель" – 3 руб. 20 коп.; "Англійський ель" – 3 руб.; "Англійський портер" – 3 руб. 20 коп.⁶⁹.

Про вживання алкоголю студентами Київського політехнічного інституту свідчать дані анкети С.Г.Струмиліна. На питання: "Чи вживаєте алкогольні напої?" позитивно відповіли 68 % опитаних⁷⁰. Як правило, це були напої вітчизняного виробництва, хоча київські газети рекламували і значний спектр французьких вин за ціною від 50 до 85 коп. за пляшку⁷¹. Ціни на алкоголь поступово знижувалися. Так, на Волині в 1911 р. вартість питного спирту становила 55 коп. за відро, тоді як на Київщині – 77 коп.⁷² Проте в останній алкоголь споживали набагато більше порівняно з іншими регіонами України.

Мало місце у студентському середовищі й таке негативне явище, як тютюнопаління. Асортимент цих виробів, який пропонувався в ті часи споживачам, був досить широкий: від найдорожчих, які були доступні лише заможним людям, до звичайного подрібненого тютюну та махорки для самокруток. У 1904 р. один десяток сигар "Гаванера" коштував від 40 коп. до 1 руб. 50 коп.⁷³. Менш заможним споживачам у м. Києві в 1912 р. пропонувалися цигарки "Почесні" вартістю 6 коп. за один десяток⁷⁴.

Одним із факторів добробуту студентів була наявність у них одягу і взуття. У період з кінця XIX – початку XX ст. відбувалася поступова заміна у споживанні цих предметів від товарів домашнього виробництва до якісніших та дешевших фабричних. У 1911 р. в м. Києві один кв.аршин⁷⁵ текстилю коштував від 9 до 12 коп.⁷⁶. У 1912 р. в м. Житомирі аршин сукна коштував 2 – 3 руб.⁷⁷ Загалом по Російській імперії у 1913 р. на душу населення було випущено 13,4 кв.м тканин⁷⁸.

Досить дорогим був зимовий одяг для студентів. Так, вартість кожуха в 1907 р. у м. Житомирі становила понад 15 руб.⁷⁹, а хутряну чоловічу шапку можна було придбати за 5 – 6 руб. Широкою була пропозиція картузів і кашкетів за ціною від 1 руб. 50 коп. до 3 руб.⁸⁰ Звичайну полотняну сорочку в 1907 р. можна було придбати за 1 руб.⁸¹.

Окремим рядком слід сказати про взуття. Студенти, як правило, використовували чоботи, а взимку – валянки. У 1912 р. в м. Житомирі одну пару останніх можна було придбати за 3 – 5 руб.⁸²

Готовий фабричний одяг набирив все більшого поширення. "Киевлянин" у 1901 р. посилено рекламував непромокальні гумові й кашемірові плащі, сіряки, рясини за ціною за 1 штуку 2 руб. і вище⁸³. Ця ж газета пропонувала споживачам парасольки вартістю від 1 руб. 75 коп. до 2 руб. 25 коп. за штуку⁸⁴.

Великою популярністю серед студентства користувався трикотажний одяг. Його вартість була доступною. Так, у м. Житомирі в 1907 р. вовняний светр коштував 2 руб.⁸⁵ Для урочистих подій молодим людям газети у 1897 р. пропонували комплект "економічної білизни", до якого входили комірць, маніжка та манжети вартістю 15 коп. тощо⁸⁶. Для більш заможних студентів пропонувалися дорогий одяг і взуття іноземного виробництва⁸⁷.

Невід'ємною частиною туалету заможних студентів були різноманітні аксесуари. Простежувалася тенденція до поступового їх здешевлення. Так, якщо в 1901 р. кишеньковий годинник "Унікум" коштував 8 руб. 50 коп., то у 1914 р. його вартість становила від 85 коп. до 500 руб.⁸⁸. Ще однією пристрастю чоловіків (серед яких було чимало й студентів) було володіння зброєю. Згідно з газетними оголошеннями, пістолет або револьвер можна було купити за ціною від 2 до 6 руб.⁸⁹.

Студенти були головними споживачами канцелярських товарів. Ціни на них у той період були такими: 1 пляшечка чорного чорнила – 20 – 25 коп.; 1 листок паперу – 5; ручка – 9; блокнот – 15 – 40; ножиці – 50; ніж складаний – 40; портфель – 3 руб.; кишеньковий електричний ліхтарик – 3; окуляри – 1⁹⁰.

Окремо слід сказати про житлове забезпечення та побутові умови студентів. Із початку утворення університетів останні проживали в казармах. Разом із розширенням свободи у вищих навчальних закладах все більше вони переселялися на приватні квартири. Надзвичайна обмеженість у матеріальних коштах призводила до того, що студенти, проживаючи в тісних умовах, траплялося, по двоє ночували у шафі або в фанерній будці з під вапна⁹¹. Проте поступово як адміністрація, так і міська влада та благодійники допомагали вирішувати останнім житлову проблему, будуючи для них гуртожитки⁹². Проте все ж переважна більшість студентів була змушена знімати житло у приватному секторі.

Так, згідно з даними студентської квартирної анкети, проведеної серед слухачів Київського комерційного інституту в 1909 р., близько 47 % їх витрачали від 29 до 39 % свого річного бюджету на наймання приміщення. Автори анкети стверджували, що дороговизна цих квартир віднімала майже половину бюджету студента. Їхні видатки на житло становили у середньому 9 руб. 87 коп. на місяць. Причому найнижча зареєстрована квартплата становила 3 руб., а найвища – 18 руб. на місяць. За цими даними, середня студентська квартплата становила 6 руб. 96 коп.

Однак середньостатистичний студент витрачав на житло майже на 3 руб. більше від зареєстрованої середньої квартирної плати в зв'язку з тим, що знімав кімнати та кутки, які коштували дорожче. Доцільно навести й дані відносно пропорції величини квартирної плати щодо загальної кількості опитаної студентської молоді. Так, на наймання житла витрачали: до 5 руб. на місяць – 6,9 % опитаних; від 5 до 10 руб. при середній сумі 6 руб. 77 коп. – три чверті опитаних; від 10 до 15 руб. – 8 %; від 15 до 20 руб. – 1 % тих, хто відповів на анкету⁹³.

Ще цікавішими є дані, наведені Д.Александровим. Автор справедливо відзначав, що житло є першою необхідністю для будь-якої особи. Між іншим, студентські помешкання як у якісному, так і в кількісному (тіснота) аспектах були абсолютно незадовільними. Ціни на їх оренду не відповідали ні цінам на предмети та послуги першої необхідності, ні обсягам бюджетів студентів. За переконанням автора, у цьому розумінні "житлова потреба" останніх була бідною всіх великих міських центрів⁹⁴.

Вчений відмічав, що квартири дорожчали, але ще швидше зростали в ціні частини квартир, які здавалися студентській молоді професійними маклерами.

Надбавлювана власником ціна на квартири з надлишком утримувалася із самотніх проживаючих, якими переважно й були студенти. Згідно з результатами анкети, при середньому їх бюджеті у 24 руб. 68 коп. на місяць середня вартість місячної оренди кімнати становила 15 руб.⁹⁵ Крім того, дослідник порівняв дані анкети М.Бунге, отримані в 1872 р., із своїми результатами за 1909 р. Виявилося, що місячний студентський бюджет за 38 років зріс з 20 руб. 42 коп. до 24 руб. 68 коп., а його щомісячні витрати на приміщення зросли з 4 руб. 88 коп. до 9 руб. 87 коп., тобто більше, ніж удвоє⁹⁶.

Надзвичайно низькою була якість житла. Більше половини студентських квартир знаходилося в дерев'яних і змішаних будинках, 55 % – у підвалах та напівпідвалах, 41 % квартир не мав каналізації, 33 % – водогону, 25 % – сонячного освітлення, 16,5 % були вогкими, 24 % – холодними, 12 % не мали вікон⁹⁷.

Більш заможні студенти, поза всяким сумнівом, мали змогу знімати дорожче житло. Наприклад, у м. Києві в 1899 р. Саксонський готель пропонував для споживачів окремі апартаменти вартістю від 75 коп. до 3 руб. за добу з безкоштовним наданням самоварів, постільної білизни й іншими зручностями⁹⁸.

Користувалися студенти і транспортним забезпеченням для проїзду до місця навчання. За даними анкети Д.Олександрова, у 1909 р. в м. Києві до місця навчання 66 % їх ходили пішки, 27 % – їздили на трамваї. Решта – 7 % частково діставалися пішки, а іноді їздили трамваєм. Середньомісячні витрати на проїзд становили 1 руб. 52 коп. (у чоловіків – 1 руб. 25 коп., у жінок – 2 руб. 77 коп.)⁹⁹.

В розглядуваний період відбувалася поступова заміна гужового транспорту механічним й електричним. Вартість послуг останніх була значно меншою. Так, якщо наймання візника в українських містах на початку XX ст. становило 20–25 коп., то пільговий проїзд трамваєм для студентів до місця навчання коштував лише 3 коп., тоді коли всім іншим – 8 коп.¹⁰⁰.

Окреме місце у бюджетах студентів займали витрати на гігієну. Газети Києва в 1912 р. рекламували пральний порошок "Юроксіль" за ціною 20 коп. і мильний порошок "Уно" по 12 коп. за упаковку¹⁰¹. Для вживання пропонувалися шампуні та різні косметичні засоби, як правило, за невисокою ціною¹⁰².

Досить недосконалим залишалася медичне забезпечення студентів у той період. Найчастіше їм доводилося звертатися за такою допомогою до благодійних товариств. "Киевлянин" повідомляв, що в 1901 р. у м. Києві було надано безкоштовну допомогу 7 тис. хворих, зокрема студентам, видано безкоштовно ліків по 5 тис. рецептів¹⁰³. Суттєво сприяла хворим студентам політика "такс", яка поширювалася й на продаж аптеками ліків¹⁰⁴. Допомагали їм і благодійні товариства¹⁰⁵.

Обов'язковим компонентом студентського життя була навчальна та наукова література. Безперечно, що її завжди катастрофічно не вистачало. Проте видатні добродійники, меценати й професорсько-викладацький склад завжди старалися допомогти бібліотекам вищих навчальних закладів. Так, у Києві М.І.Пирогов подарував студентам свою бібліотеку. Крім того, попит на навчальну літературу нарівні з університетськими та публічними бібліотеками задовольняли і приватні студентські бібліотеки¹⁰⁶. Врешті-решт, ціни на навчальну літературу не були занадто високими, й видатки на них не займали значного місця в бюджетах студентів¹⁰⁷.

Для їх культурного відпочинку ринок розваг у ті часи пропонував значний спектр найрізноманітніших послуг. Ціни на квитки як у театр, так і в синематограф були доступними¹⁰⁸. При бажанні студенти ввечері могли відвідувати безкоштовні лекції¹⁰⁹. Любителі музики та розваг могли насолоджуватися концертами симфонічної музики¹¹⁰, відвідувати бали-маскаради й кінні перегони¹¹¹.

Як правило, ціни на квитки для студентів на такі заходи завжди були нижчими. Полюбляли молоді люди грати і в азартні ігри¹¹². Нерідко, склавши кошти, вони мали можливість насолоджуватися на дозвіллі механічною музикою, вико-

ристовуючи грамофони. Так, газета "Рада" у 1913 р. пропонувала купувати останні вартістю від 6 до 250 руб. з комплектами платівок до них із, наприклад, такими піснями, як "Гуляв козак на риночку", "Ой летіла горлиця", "Ой хороша дівчина" та ін.¹¹³

Таким чином, можна уявити собі такий образ середньостатистичного студента в кінці XIX – на початку XX ст. і його добробут. Перш за все це був різночинець, переважно з інтелігентної сім'ї або із стану з нетрудовими доходами, який за власним бажанням та з потягом до науки набував вищу освіту. Він не завжди відвідував лекції, іноді займався спортом і брав участь у громадському житті, часто міняв місце проживання, оскільки його житлове забезпечення залишало бажати кращого, погано харчувався, мало читав газети, іноді грав в азартні ігри, мало вивчав іноземні мови, полюбляв займатися політикою й розважатися. Аналіз динаміки добробуту студентів нашої епохи на думку про те, що разом із зростанням товарно-грошових відносин постоупово зростали і можливості ринку, а це в свою чергу сприяло збільшенню задоволення самими різноманітними товарами та послугами споживачів, у тому числі й студентів.

На завершення слід відзначити, що загальний добробут останніх певною мірою покращувався разом із наданням їм у навчальних закладах різноманітних демократичних свобод. Разом із тим він суттєво погіршувався в період політичної реакції, коли відбувалося їх скорочення.

¹ Казьмирчук Г.Д. Революционное движение в Киевском университете (1834–1861 гг.) – К., 1984. – 50 с.; Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической). – М., 1985. – 345 с.

² Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – Т.1. – С.164; Т.4 – С.238.

³ Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1913. – 102 с.

⁴ Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). – Каменец-Подольск, 1915. – С.74–76.

⁵ Анкета о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской. – К., 1915. – 15 с.

⁶ Иконников В.С. Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – 410 с.

⁷ Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995. – 416 с.

⁸ Калашиников Н. Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института: 1908–1913 гг. – К., 1915. – 54 с.

⁹ Александров Д. Студенческие квартиры в Киеве. – К., 1910. – 77 с.

¹⁰ Струмилин С.Г. Статистика и экономика. – М., 1979. – 489 с.

¹¹ Попов О.С. Хлібна торгівля України. – Х., 1927. – 253 с.

¹² Білан Ю.Я., Білецький А.О. Історія Київського університету. – К., 1959. – 628 с.

¹³ Наулко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. – К., 1977. – 276 с.

¹⁴ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – 243 с.

¹⁵ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – 345 с.

¹⁶ Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л., 1978. – 288 с.; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 гг.) – Л., 1985. – 384 с.

¹⁷ Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.). – К., 1991. – 98 с.

¹⁸ Кульчицкий С.В., Верстюк В.Ф. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 188 с.

– Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 208 с.

²⁰ Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. Історія України: нове бачення. Т.1–2. – К., 1995.

- ²¹ Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С.175.
- ²² Там само. – С.192.
- ²³ Зайончковский П.А. Указ. соч. – С.31.
- ²⁴ Волянсь. – 1900. – № 159. – С.3.
- ²⁵ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.489.
- ²⁶ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.243.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі –ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 35. – Арк. 31.
- ²⁸ Там само. – Арк.56.
- ²⁹ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.179.
- ³⁰ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.243.
- ³¹ Там само. – С.245–246.
- ³² Білан Ю.Я., Білецький А.О. Назв. праця. – С.40.
- ³³ Крижановська О.О., Крижановський О.П. Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. – К., 2004. – С.320.
- ³⁴ Білан Ю.Я., Білецький А.О. Назв. праця. – С.42-44.
- ³⁵ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.60.
- ³⁶ Там само. – С.61.
- ³⁷ Державний архів м. Києва (далі –ДАК). – Ф.309. – Оп.350. – Спр.307. – Арк.1–32.
- ³⁸ Там само. – Спр.1253. – Арк. 2–17.
- ³⁹ Там само. – Оп. 469. – Спр. 185. – Арк. 2–4; Спр. 186. – Арк. 1–7; Спр. 312. – Арк. 2–7.
- ⁴⁰ Александров Д. Указ. соч. – С.53–54.
- ⁴¹ ДАК. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр. 61. – Арк. 3–19; Спр. 71. – Арк. 2–14; Спр.53. – Арк. 2; Спр. 96. – Арк. 1–25.
- ⁴² Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.243.
- ⁴³ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁴⁴ Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) //УІЖ. – 1999. – №2. – С.71.
- ⁴⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.469. – Арк. 4, 6, 13, 22.
- ⁴⁶ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.60.
- ⁴⁷ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.179.
- ⁴⁸ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁴⁹ Києвлянин. – 1900. – № 219. – С.5.
- ⁵⁰ Там само. – 1903. – № 16. – С.2.
- ⁵¹ Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. – С.252; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция. – С.324.
- ⁵² Степанович Е.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁵³ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.179.
- ⁵⁴ Волянсь. – 1900. – № 184. – С.3; Києвлянин. – 1900. – № 205. – С.3.
- ⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 493. – Оп. 35. – Спр. 151. – Арк. 34; Сборник действующих в г.Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). – С.74–76.
- ⁵⁶ Києвлянин. – 1904. – № 207. – С.3.
- ⁵⁷ Там само. – 1902. – №282. – С.2.
- ⁵⁸ Там само. – 1901. – № 103. – С.4.
- ⁵⁹ Клепиков С.А. Питание русского крестьянства //Материалы по изучению массового потребления. – Вып.2. – Ч.1. Нормы потребления главнейших пищевых продуктов. – М., 1920. – С.25.
- ⁶⁰ 1 фунт = 0,4095 кг.
- ⁶¹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.62. – Оп.1. – Спр.940. – Арк.3; Спр.1230. – Арк. 2–13.
- ⁶² Там само. – Спр.1266. – Арк.19, 20, 23, 32; Спр.1249. – Арк.19, 20, 24, 33, 37, 48; Анкета о дороговизне и борьбе с ней. – К., 1914. – С.2.
- ⁶³ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1230. – Арк.15, 26; ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.1019. – Арк.40; Спр.78. – Арк.1–15; ДАК. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1268. – Арк.11–27; Спр.1353. – Арк.2–18; Державний архів Київської області (далі –ДАКО). – Ф.9. – Оп.28. – Спр.35. – Арк.34.

- ⁶⁴ Россия 1913 год. – С.305.
- ⁶⁵ Попов О.С. Назв. праця. – С.16.
- ⁶⁶ Наулко В.И., Миронов В.В. Указ. соч.– С.72.
- ⁶⁷ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С.36.
- ⁶⁸ Киевлянин. – 1903. – №3. – С.5.
- ⁶⁹ Там само. – № 4. – С.1.
- ⁷⁰ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.489.
- ⁷¹ Киевлянин. – 1912. – № 338. – С.7.
- ⁷² Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. – К.,1913. – С.35.
- ⁷³ Киевлянин. – 1904. – № 203. – С.6.
- ⁷⁴ Там само. – 1912. – № 337. – С.1.
- ⁷⁵ Аршин =16 вершків=71,12 см.
- ⁷⁶ Там само. – 1911. – №86. – С.5.
- ⁷⁷ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1 дод. – Спр.154. – Арк.56.
- ⁷⁸ Россия 1913 год. – С.305.
- ⁷⁹ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.37.
- ⁸⁰ Там само. – Арк.37, 52.
- ⁸¹ Там само. – Арк.43.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Киевлянин. – 1901. – №98. – С.4.
- ⁸⁴ Там само. – № 96. – С.4.
- ⁸⁵ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.43.
- ⁸⁶ Жизнь и искусство. – 1897. – № 216. – С.4.
- ⁸⁷ Киевлянин. – 1903. – №16. – С.5; 1912. – № 337. – С.6.
- ⁸⁸ Там само. – 1901. – №102. – С.6; 1903. – №10. – С.5; 1914. – №21. – С.4.
- ⁸⁹ Там само. – №95. – С.5; 1901. – № 98. – С.6.
- ⁹⁰ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1 дод. – Спр.154. – Арк.6, 15; Ф.206. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.14; Спр.24. – Арк.9; ДАК. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1686. – Арк.7, 11, 26; Спр.1518. – Арк.2; Киевлянин. – 1901. – №98. – С.4.
- ⁹¹ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.244.
- ⁹² Степанович Е.П. Указ. соч. – С.64.
- ⁹³ Калашников Н.Т. Указ. соч. – С.50.
- ⁹⁴ Александров Д. Указ. соч. – С.52.
- ⁹⁵ Там само. – С.1.
- ⁹⁶ Там само. – С.55.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Ведомости сельского хозяйства и промышленности. – 2 августа, 1899. – № 69. – С.4.
- ⁹⁹ Александров Д. Указ. соч. – С.24.
- ¹⁰⁰ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.2, 38; ДАК. – Ф.176. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.1–9.
- ¹⁰¹ Киевлянин. – 1912. – № 338. – С.8.
- ¹⁰² Там само. – 1904. – № 204. – С.6; 1911. – № 83. – С.1; 1912. – №337. – С.5.
- ¹⁰³ Там само. – 1904. – № 7. – С.1.
- ¹⁰⁴ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.664. – Спр.35. – Арк.24, 25; Оп.864. – Спр.244. – Арк.1–25; ДАЖО. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.239. – Арк.2–11.
- ¹⁰⁵ Калашников Н.Т. Указ. соч. – С.8.
- ¹⁰⁶ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.260–261.
- ¹⁰⁷ Киевлянин. – 1914. – № 199. – С.4; 1903. – № 10. – С.5.
- ¹⁰⁸ Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. Вказ. праця. Т.1. – С.307; Киевлянин. – 1914. – №21. – С.1; 1911. – № 83. – С.1; 1910. – №36. – С.1; ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1058. – Арк.7–20; ДАКО. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.158. – Арк.2–6; Оп.333. – Спр.107. – Арк.9.
- ¹⁰⁹ Білан Ю.Я., Білецький А.О. Назв. праця. – С.55.
- ¹¹⁰ Киевлянин. – 1911. – № 149. – С.1.
- ¹¹¹ Там же. – 1904. – № 6. – С.1; 1912. – № 337. – С.1; ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.641. – Спр.159. – Арк.1–3.
- ¹¹² Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.489.

¹¹³ Рада. – 1913. – 25 січня. – №10. – С.1.

The article researches the problem of student's well-being in Ukraine in the second half of the XIX – early XX cc. It reviews the dynamics of quantitative composition of the latter, value of their cash allowance, analyses in detail the evolution of housing provision of student youth. The article traces the character of student's foodstuff consumption and general goods usage, provision of their cultural and spiritual needs.
